

Studying the Epistemological Status of Memory From the Viewpoint of Matthew Frise and Allameh Mohammad Hossein Tabatabai

Sakineh abuali¹ | Zahra khazaei² | Marziyeh Sadeghi³

1. Ph.D. Student of Islamic philosophy and Theology, University of Qom, Iran, abuali.5861@gmail.com
2. Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, University of Qom, Qom, Iran, z-khazaei@qom.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, University of Qom, Qom, Iran, marziyehsadeghi@yahoo.com

Article Info:

Article type:
Research Article

history:
Received:

2022/6/25

Received:
2022/9/14

Accepted:
2022/10/29

Published:
2023/1/5

Keywords:

Architect's work, Mulla Sadra, Encompassment, Disposition, Causal order, Manifestation of love

Abstract: Sensational perception, reason, testimony and introspection are the fundamental sources of knowledge. It has been much debated that memory is one of the basic sources of knowledge. This article aims to apply the perspective of Frise and Allameh Tabatabai about the epistemological status of memory with an analytical approach. In this essay, we try to answer the questions raised such as: is the memory one of the sources of belief production? Do memory beliefs justify other beliefs? Are memory beliefs self-justified or do they need justification? This article shows that by relying on the epistemological function of memory, Frise considered it as a source of belief production, by which those beliefs can be used in the structure of reasoning. Unifying memory and imagination, relying on the reductionist approach of powers, Allameh Tabatabai has considered imagination as the source of partial beliefs, so that it performs this action with the cooperation of common sense and communication with the outside world. Both philosophers believe that memory is just like a repository whose epistemological status is meaningful in preserving the justified beliefs. Also, from the view point of Frise and Allameh Tabatabai, memory beliefs are among self-justified and basic beliefs that are used to justify non-memory beliefs. Therefore, the view point of these two thinkers can be close to the reformed foundationalism approach.

Cite this article: Abuali, S., Khazaei, Z., & Sadeghi, M. (2022). Studying the epistemological status of memory from the viewpoint of Matthew Frise and Allameh Mohammad Hossein Tabatabai. *Philosophical Meditations*, 13(31), 17-41. <https://doi.org/10.30470/phm.2022.556426.2236>

© The Author(s).

Publisher: University of Zanjan.

DOI: <https://doi.org/10.30470/phm.2022.556426.2236>

Homepage: phm.znu.ac.ir

Introduction: Memory is kind of mental ability through which events can be remembered and even recalled. In epistemology, two types of statuses have been given to memory: one is metaphysical status and the other is epistemological status. People like Bernecker have spoken in detail about the metaphysical status of memory. Regarding the nature of memory beliefs, two important approaches, direct realism and representatiive realism, have been hold. Also in the field of epistemological status of memory, important questions have been raised. For instance: is memory one of the sources of belief production? In response to this question, there are two important approaches: preservationism and

generativism. People like Plantinga, Dummett and Audi are against the notion of considering the memory as the source, and believe that memory cannot create belief and is only a reservoir that protects the belief produced from other fundamental sources (Tucker, 2017:1-2). While people like Strawson, Lucky and Tucker believe that memory is the source of belief and sometimes it is possible that a belief has several sources. In the rest of essay, we will address this question: can memory beliefs be used to justify non-memory beliefs? Are memory beliefs self-justified or do they need justification? In response to these questions, two general approaches of preservationism and generativism have been proposed. In the preservationist

approach, memory is just a repository for maintaining pre-experienced justified beliefs; while in the generativist approach, in addition to preserving past beliefs, memory can be a source of justification for other beliefs.

Methodology: This research is done based on library method. In this paper, we try to analyze the viewpoint of Frise and Allameh Tabatabai about the epistemological status of memory to compare their views and, through this comparison, find an appropriate answer to epistemological questions.

Findings: These findings include:

1. Memory and belief

Although Frise has not stated anything about memory being a

source, it can be implicitly understood from his works that memory is the reservoir of belief, not that it is an independent source of belief production; because he believes that memory is a kind of ability that is in charge of preserving past beliefs. According to Allameh Tabatabai, imagination (memory) is a type of power and ability, and for this reason it can be the source of partial beliefs, but its being a source means that it cannot be the producer of belief independently, but with the help of common sense and connection with the outside, it will create beliefs (Allameh Tabatabai, 1387; Vol 3,75).

2. Memory and justification

Both Tabatabai and Frise consider memory as a source of justification. In Frise's viewpoint,

memory is a power whose function is to maintain justified beliefs, and memory beliefs can be used to justify other beliefs (Frise, 2015,69). Also, Frise believes that memory beliefs do not derive their justification from memory, and whatever causes the belief to be preserved will also be the cause of the justification (Frise, 2017, 488). Tabatabai considers the power of imagination as a reservoir that preserves partial justified beliefs. By mentioning the power of memory and retrieval, he refers to the cognitive function of memory, that is, remembering. He believes that objectivity is preserved in remembering, and memory itself preserves objectivity and justification in the second time. Also, in his viewpoint, memory beliefs are basic and self-justified

(Allameh-Tabatabai, 1364, Vol.1, p 104). Therefore, these two **thinkers' viewpoint about** considering the memory beliefs as basis is close to the reformed foundationalism.

Discussion and Conclusion: **By**

accepting the epistemological status of memory as a source of belief and producer of justification, the viewpoints of Frise and Allameh Tabatabai are very similar to each other. In **Frise's viewpoint, memory is a** power and ability, whose function is to preserve and recall past beliefs. Allameh-Tabatabai also considers memory as a source of belief because it has the ability to maintain partial beliefs. Therefore, their approach is similar to the preservationist approach. In the

viewpoints of Frise and Allameh Tabatabai, memory beliefs justify other beliefs and justified beliefs are preserved by memory. Both of them consider memory beliefs as self-justified beliefs that do not derive their justification from memory, rather consider everything that causes the belief to be preserved as the reason for the belief's justification. Therefore, the justification of memory beliefs in **these two thinkers' viewpoints** can be considered similar to reformed foundationalism.

References:

- Poyam, Louis P. (1387). Epistemology Translated bu Reza Mohammadzadeh. Tehran: Imam Sadegh University (AS), second edition.
- Tabatabai, Mohammad Hossien. (1364). Principles of realism philosophy and method. Tehran: Sadra, second edition.
- Moser, Paul and Mulder, Trott. (1387). A topical introduction to contemporary epistemology. Translated by Rahmatullah Rezaei,; Qom: Publications of Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Frise, M. (2017). Preservationism in the epistemology of Memory. *The Philosophical Quarterly*. Vol. 67. Issue 268. pp:486-507.
- Frise, M. (2015). The Epistemology of Memory: Evidentialism Meets Cognitive Psychology. Rochester. New York: University of Rochester.
- Tucker, A. (2017). Memory: Irreducible, Basic, and primary source knowledge. Springer.

دانشگاه زنجان

تأملات فلسفی

شماره ۲۶۱۵-۲۶۱۸

شماره ۵۲۵۲-۲۲۲۸

بررسی شأن معرفتی حافظه از دیدگاه متیو فرایس و علامه محمدحسین طباطبایی

سکینه ابوعلی^۱ | زهرا خزاعی^۲ | مرضیه صادقی^۳

۱. دانشجوی دکتری، فلسفه و کلام، دانشگاه قم، قم، ایران abuali.5861@gmail.com

۲. استاد گروه فلسفه و کلام، دانشگاه قم، قم، ایران. z.khazaei@gmail.com

۳. دانشیار، گروه فلسفه و کلام، دانشگاه قم، قم، ایران. marziyehsadeghi@yahoo.com

اطلاعات مقاله:

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ‌ها:

دریافت: ۱۴۰۱/۴/۴

بازنگری: ۱۴۰۱/۶/۲۳

پذیرش: ۱۴۰۱/۸/۷

انتشار: ۱۴۰۱/۱۰/۱۵

واژگان کلیدی:

حافظه، حفاظت‌گرایی،

مولد‌گرایی، معرفت‌شناسی، توجه،

متیو فرایس، محمدحسین طباطبایی.

چکیده: ادراک حسی، عقل، گواهی و درون‌نگری از منابع بنیادین باور هستند. اینکه حافظه از منابع اساسی باور باشد، بسیار مورد بحث قرار گرفته است. این نوشتار بر آن است تا با رویکردی تحلیلی به تطبیق دیدگاه فرایس و علامه طباطبایی درباره شأن معرفتی حافظه بپردازد. این جستار تلاش می‌کند تا به پرسش‌های مطرح‌شده درباره شأن معرفتی حافظه از جمله به این موارد پاسخ دهد؛ آیا حافظه منبع باور است؟ آیا حافظه مولد توجه است؟ آیا باورهای حافظه‌ای مولد باورند؟ آیا باورهای حافظه‌ای مولد توجه هستند؟ این مقاله نشان می‌دهد فرایس با تکیه بر کارکرد معرفتی حافظه، آن را منبع باور دانسته که به موجب آن می‌تواند رویدادهای گذشته را یادآوری کند. علامه طباطبایی با تکیه بر گرایش تقلیلی قوه ضمن یکی دانستن قوه حافظه و خیال، خیال را منبع باورهای جزئی دانسته و معتقد است که خیال، این فعل را با همکاری حس مشترک و ارتباط با عالم خارج انجام می‌دهد. هر دو متفکر، درباره مولدبودن باورهای حافظه‌ای بر این باورند که می‌توان از آن‌ها به‌عنوان مقدمه در ساختار استدلال بهره برد. هر دو، حافظه را از منابع اساسی توجه شناخته و معتقدند حافظه صرفاً همانند مخزنی است که کارکرد معرفتی آن، حفظ توجه باورهاست؛ همچنین از دیدگاه فرایس و علامه طباطبایی باورهای حافظه‌ای از جمله باورهای خودموجه و پایه‌ای هستند که در توجه باورهای غیرحافظه‌ای به کار گرفته می‌شوند. از این‌رو دیدگاه این دو متفکر درباره توجه باورهای حافظه‌ای می‌تواند با رویکرد میناگرایی تصحیح‌شده، قرابت داشته باشد.

استناد: ابوعلی، سکینه؛ خزاعی، زهرا و صادقی، مرضیه. (۱۴۰۲). بررسی شأن معرفتی حافظه از دیدگاه متیو فرایس و علامه محمد

حسین طباطبایی. *تأملات فلسفی* ۱۳(۳۱)، ۱۷-۴۱، <https://doi.org/10.30470/phm.2022.556426.2236>

© نویسندگان .

ناشر: دانشگاه زنجان.

DOI: <https://doi.org/10.30470/phm.2022.556426.2236>

Homepage: phm.znu.ac.ir

مقدمه

بازیابی دانش، اطلاعات یا تجربه‌های گذشته و استفاده از این توانمندی‌ها در فعالیت‌های روزمره (برزکار، ۱۳۹۵: ۱۲۹).

با توجه به این تعریف، در معرفت‌شناسی دو نوع نگاه به حافظه وجود دارد؛ یکی شأن متافیزیکی و دیگری شأن معرفت‌شناختی. در حوزه شأن متافیزیکی حافظه، سؤالاتی از جمله اینکه آیا حافظه وجود دارد؟ در صورت وجود، چه معنایی از آن مراد است؟ مطرح می‌شود. افرادی چون برنکر به تفصیل در حوزه متافیزیکی حافظه سخن گفته‌اند. در باب چیستی باورهای حافظه‌ای هم دو رویکرد مهم واقع‌گرایی مستقیم و واقع‌گرایی بازنمودگرایانه بیان می‌شود. در حوزه شأن معرفت‌شناختی حافظه، پرسش‌های مهمی مطرح شده که آیا حافظه و باورهای حافظه‌ای منبع باور هستند؟ در پاسخ به این سؤال، دو رویکرد مهم حفاظت‌گرایی و مولدگرایی مطرح است. افرادی چون پلانتینگا (۱۹۹۳)، دامت (۱۹۹۴)، آنودی (۱۹۹۷) با منبع‌بودن حافظه مخالف بوده و معتقدند که حافظه نمی‌تواند باوری ایجاد کند و تنها به‌عنوان مخزنی است که از باور تولیدشده از منابع بنیادی دیگر حفاظت می‌کند (Tucker, 2017: 1-2). در حالی که افرادی همچون استراوسون

حافظه ابزاری است که به‌واسطه آن می‌توان رویدادها را به خاطر سپرد و حتی آن‌ها را به یاد آورد. درباره مفهوم حافظه در روان‌شناسی و گرایش‌های آن، بحث‌های گوناگونی اعم از انواع و مراحل آن، ساختار و فراموشی آن مطرح می‌شود. البته مفهوم حافظه در این دانش، مفهوم عامی است که هرگونه یادآوری را در بر می‌گیرد و با اصطلاحی که در علم‌النفس رایج است، متفاوت است (اتکینسون و همکاران، ۱۳۸۱: ۴۹۷-۴۹۱). در رویکردهای روان‌شناسی - شناختی، حافظه یک فرآیند شناختی بسیار مهمی است که با سایر فرآیندهای شناختی دیگر از جمله تفکر و یادگیری، مرتبط است. از این‌رو حافظه را این‌گونه تعریف کرده‌اند:

۱. از جمله توانایی ذهن در جهت حفظ یا بازیابی اطلاعات، حوادث و تجربیات قبلی محسوب می‌شود.

۲. حافظه، ظرفیتی برای ذهن است که ضمن نگهداری دانش یا تجربیات قبلی در جهت استفاده از آن‌ها در زمان حال یا آینده به کار می‌رود.

۳. یک فرآیند ذهنی برای ذخیره و

(۱۹۹۴)، لاکي (۲۰۱۱) و توکر (۲۰۱۷) بر این باورند که حافظه منبع باور بوده و گاهی امکان دارد که یک باور، چندین منبع داشته باشد. در ادامه جستار به این پرسش خواهیم پرداخت که آیا حافظه منبع توجیه است؟ باورهای حافظه‌ای توجیهشان را از حافظه می‌گیرند یا خودموجه هستند؟ آیا می‌توان باورهای حافظه‌ای را در توجیه باورهای غیرحافظه‌ای به کار برد؟ در پاسخ به این سؤال، دو رویکرد کلی حفاظت‌گرایی و مولد‌گرایی مطرح شده است. در رویکرد حفاظت‌گرایی، حافظه صرفاً به‌عنوان مخزنی برای حفظ باورهای موجه از پیش تجربه شده است؛ در حالی که در رویکرد مولد‌گرایی، حافظه علاوه بر حفظ باورهای گذشته، می‌تواند منبع و مولد توجیه باشد.

از جمله افرادی که درباره شأن معرفتی حافظه سخن گفته‌اند، می‌توان به سون‌برنکر (۲۰۱۱)، آلوین گلدمن (۲۰۱۲)، هارمن (۱۹۸۶)، سونر (۲۰۰۹)، مک‌گراث (۲۰۰۷)، فرایس (۲۰۱۷)، پولاک (۱۹۹۳) و ... اشاره کرد.

یکی از معرفت‌شناسان معاصر غربی که حافظه را مورد بررسی قرار داده، متیو فرایس است. اگرچه فرایس ظاهراً در حوزه متافیزیکی حافظه وارد نشده و بیشتر در

حوزه معرفت‌شناختی این قوه اظهارنظر کرده است. در میان فیلسوفان مسلمانی که حافظه را متعلق بحث و بررسی خود قرار داده و از این حیث، دیدگاه‌های جالب و قابل تأملی دارد، علامه محمدحسین طباطبایی است. در این مقاله، ضمن بررسی و تحلیل دیدگاه فرایس و علامه طباطبایی درباره شأن معرفتی حافظه، به مقایسه و تطبیق آراء آنان خواهیم پرداخت؛ اما لازم است پیش از ورود به شأن معرفتی حافظه به‌عنوان مقدمه، بحث متافیزیک آن را بیان کنیم که چه دیدگاه‌هایی در آن مطرح است. همزمان باید این نکته را هم در نظر گرفت که اگرچه فرایس دیدگاه متافیزیکی حافظه را تبیین کرده اما در حوزه متافیزیکی صاحب‌نظر نیست و تلویحاً با بیان کارکرد معرفتی حافظه، متوجه می‌شویم که ایشان قوه حافظه را قبول دارند. در حالی که علامه طباطبایی در حوزه متافیزیک حافظه به صورت مبسوط‌تر از حوزه غرب وارد شده و بارز قوه واهمه و مخزن آن (حافظه)، مدرکات این قوه را به حس مشترک اسناد و مخزن آن را خیال معرفی می‌کند (علامه طباطبایی، ۱۳۸۷، ج ۳: ۷۰). به باور ایشان، حافظه همان خیال است و به‌عنوان مخزنی برای حفظ صور و معانی جزئی، شناخته می‌شود (علامه

حافظه برای باور و توجیه) بسیار شبیه هم سخن گفته‌اند. اکنون پیش از ورود به شأن معرفتی حافظه، دیدگاه‌های رایج در حوزه متافیزیک حافظه را بیان می‌کنیم.

۱. شأن متافیزیکی حافظه و باورهای حافظه در رویکردهای فلسفی معاصر

حافظه و باورهای مبتنی بر حافظه چیستند و این باورها چگونه در حافظه ایجاد شده‌اند؟ در رویکردهای فیلسوفان غربی، حافظه یک قوه ذهنی و ظرفیت کلی است که به واسطه آن می‌توان رخداد‌های گذشته را به خاطر آورد و یادآوری کرد. پس حافظه یک نوع توانایی برای ذهن محسوب می‌شود که آدمی به واسطه آن می‌تواند رویدادها را در ذهن خود یادآوری کند. برخی واقعیت‌ها هستند که در مخزن و انبار ذهن ما موجودند؛ اما گاهی فرصت نمی‌یابند که در ذهن فراخوانده شوند. از این رو، این واقعیت‌ها در مخزنی به نام حافظه باقی هستند تا در صورت لزوم، یادآوری و فراخوانده شوند. باورهای حافظه‌ای، باورهایی هستند که از

طباطبایی، ۱۳۶۸، ج ۸: ۵۶). در حوزه شأن معرفتی حافظه، فرایس و علامه بر این باورند که حافظه هم منبع باور (بدین معنا که کارکرد آن در حفظ از باورهای جزئی، معنا می‌شود) و هم منبع توجیه است؛ یعنی از باورهای موجه، حفاظت می‌کند و خود مولد توجیه برای آن‌ها نیست و با این بیان به کارکرد معرفتی حافظه اشاره می‌کنند.

لازم به ذکر است که درباره حافظه، چندین مقاله به زبان فارسی نوشته شده است^۱ اما تاکنون با توجه به رویکرد اتخاذی ما در حوزه حافظه، هیچ پژوهش مستقلی صورت نگرفته است.

در نگارش این مقاله سعی کرده‌ایم با تأکید بر شأن معرفتی حافظه و بیان دو رویکرد حفاظت‌گرایی و مولدگرایی، به تطبیق دیدگاه فرایس و علامه طباطبایی بپردازیم و از رهگذر این تطبیق، به پاسخی مناسب از پرسش‌های معرفت‌شناختی دست یابیم. در نهایت با بررسی و مقایسه دیدگاه این دو متفکر، به این نتیجه می‌رسیم که آنان در باب شأن معرفتی حافظه (یعنی منبع بودن

(۱۳۹۱)، «تبيين وجودی و معرفتی قوه حافظه در فلسفه اسلامی» از محمد نجاتی و مهدی اکبری (۱۳۹۱) و «نقش معرفت‌شناختی حافظه» از طیبه غلامی، زهرا خزاعی (۱۳۹۸) اشاره کرد.

۱. از جمله آثاری که درباره حافظه نگاشته شده، می‌توان به «حواس باطنی از منظر معرفت‌شناسی» از محمدحسین - زاده (۱۳۸۵)، «درون‌نگری، گواهی و حافظه در نظام فلسفی ملاصدرا و دکارت» از قاسم کاکائی و حسن رهبر

می آوریم (آثودی، ۱۳۹۸: ۱۴۱؛ حسین زاده، ۱۳۸۵: ۲۱؛ Brenecker, 2011: 61).
از ایرادت وارد شده بر این دیدگاه، عبارتند از:

۱. حافظه در معرض خطا واقع می شود.
 ۲. چیزی مثل توهم، در باب حافظه مستقیم راه دارد (آثودی، ۱۳۹۸: ۱۴۵).
- از این رو ما برای تشخیص خطای حافظه‌ای، به سنگ محک مطمئنی نیازمندیم تا از طریق آن بتوانیم باورهای حافظه‌ای صحیح را از ناصحیح تشخیص بدهیم و بر مدعای خود در باور داشتن به گزاره‌های حافظه‌ای، صحه بگذاریم. از طرفداران این نظریه می توان به جان لیرد، توماس رید، ساموئل الکساندر (۱۹۲۰)، هانری برگسون (۱۸۹۶)، ویلیام ارل (۱۹۵۶)، راسل (۱۹۱۲) و ووزلی (۱۹۴۹) اشاره کرد (Brenecker, 2008: 67).

۲-۱. نظریه واقع گرایی بازنمودگرایانه

نظریه بازنمودگرایانه حافظه، نوعی واقع-گرایی غیرمستقیم است. بر اساس این رویکرد، به یاد داشتن رویدادها، به واسطه تصاویر حافظه‌ای از طریق قوه حافظه انجام می گیرد (Brenecker, 2008: 65). این

تجربه یک قوه ذهنی خاص به نام حافظه، ناشی شده‌اند؛ جایی که حافظه مشابه یک ظرفیتی عصب‌شناختی^۱ است که رمزگذاری، ذخیره و بازیابی اطلاعات را انجام می دهد (Salvaggio, 2018: 27).
در این بخش از مقاله، در پاسخ به پرسش نحوه ایجاد باورهای حافظه‌ای، به بررسی دو نظریه مهم واقع گرایی مستقیم و واقع گرایی بازنمودگرایانه می پردازیم.

۱-۱. نظریه واقع گرایی مستقیم

بر اساس واقع گرایی مستقیم حافظه^۲، آگاهی ما از گذشته، به واسطه تصاویر نیست بلکه آگاهی ما از گذشته، مستقیم است (Brenecker, 2008: 67). یعنی هنگامی که رویدادی را به خاطر می آوریم، آن رویداد بسیار واضح و شفاف به یادمان می آید. به بیان دیگر، باورهای حافظه‌ای ما بدون هیچ واسطه‌ای -مثلاً یک تصویر- برای ما ایجاد شده‌اند. این موضوع شبیه به ادراک حسی است، یعنی همان گونه که ما نسبت به جهان خارج، از طریق داده‌هایی که حس در اختیار ما می گذارد، آگاهی داریم؛ آگاهی ما از گذشته، از طریق حافظه است که به واسطه آن، رخدادها را به خاطر

2 . Representative Realism about Memory.

1 . Neurocognitive.

زیادی واقع شده و ذهن آنان را به خود مشغول کرده است. از آنجا که معرفت باور صادق موجه است و غالب باورهای ما از نوع خاطرات هستند، پس حافظه، کارکرد محوری در معرفت‌شناسی دارد. در اینجا به بررسی دو مورد از مؤلفه‌های اساسی معرفت، یعنی باور و توجیه در باب حافظه از نگاه رویکردهای معاصر می‌پردازیم.

۲-۱. حافظه و باور

آیا حافظه، منبع و مولد باور است یا خیر؟ در صورت بودن، این فرآیند چگونه صورت می‌پذیرد؟ در دیدگاه معرفت‌شناسی کلاسیک، حداکثر پنج منبع برای باور شناخته شده است: منبع ادراک^۴، عقل^۳، گواهی^۴، درون‌نگری^۵ و حافظه^۶. مولدگرایان افراطی بر این باورند که حافظه می‌تواند منبع و مولد باور باشد و در برابر رویکرد حفاظت‌گرایی (که معتقدند حافظه نمی‌تواند مولد باور باشد و بیشترین کاری که انجام می‌دهد، حفظ و نگهداری از باور تولیدشده توسط سایر منابع اساسی است) استدلال می‌کنند.

قوه از طریق تصاویر یا نمادها، تصویر‌اشیایی را برای ما بازنمایی می‌کند. در واقع، این تصاویر به مثابه‌اشیای حقیقی هستند که در فرآیند به یاد داشتن، شکل می‌گیرند. همان گونه که داده‌های حس در ادراک حسی نمودار می‌شوند؛ مثلاً من با دیدن درخت سیب، آن گونه که آن را هرس کرده‌ام، باعث ایجاد تصاویر حسی در خود [چه داده‌های حس باشند، چه نباشند] می‌شوم. تصاویر حافظه‌ای من از درخت، می‌توانند نوعی بازمانده‌ ادراک حسی^۱ تلقی شوند. به همین سبب، آشنایی ما با گذشته، از طریق تصاویری است که این مهم را برای ما محقق می‌کند (آثودی، ۱۳۹۸: ۱۴۳-۱۴۵).

نظریه‌بازنمایی از سوی افرادی چون فرلونگ (۱۹۴۸)، دیوید هیوم (۱۷۳۹)، ویلیام جیمز (۱۸۹۰)، جان لاک (۱۹۶۴) و برتراند راسل (۱۹۲۱) بیان شده است (Bernecker, 2008: 65).

۲.۲. شأن معرفتی حافظه در نگاه فرایس

شناخت و معرفت، از مباحث محوری در حیات بشری و بالتبع، فلسفه تلقی می‌شود؛ زیرا این مسأله از دیرباز مورد التفات متفکران

4 . Testimony.
5 . Interospection.
6 . Memory.

1 . Residue of perception.
2 . Perception.
3 . Reason.

تولید کند، بلکه با الهام از این منابع، می‌تواند این کنش را انجام بدهد. از این رو به‌عنوان منبع ثانوی و حمایتی در تولید باور شناخته می‌شود. به نظر می‌رسد در رویکردهای رایج غربی، باورهای حافظه‌ای می‌توانند موگد باوری باشند، مبنی بر اینکه آن‌ها را در مقدمه استدلالی به کار برد و از این طریق باوری را ایجاد کرد.

۲-۲. حافظه و توجیه در نگاه فرایس

رویکرد شک‌گرایی در باب حافظه، مدعی است که باورهای حافظه‌ای ما، فاقد توجیه هستند و هنگامی که به نظر می‌رسد p را به خاطر می‌آوریم، در باور داشتن به p ، موجه نیستیم. در حقیقت شکاکیت حافظه‌ای با به چالش کشیدن قابلیت توجیه حافظه‌ای، سعی دارد تصور ما را از اینکه فکر می‌کنیم قوه حافظه از نظر معرفتی قابل اعتماد است، انکار کند (Frise & McCain, 2021: 1). گاهی ادعای معرفتی ما درباره حادثه‌ای متعلق شک واقع می‌شود. از این رو گاه تنها مبنای ما در توجیه باورهایمان، حافظه است. هر چند با وجود خطاپذیری^۱ حافظه، همچنان

در واقع پیروان این رویکرد بر این باورند که حافظه فقط به‌عنوان مخزنی برای باورها نیست، بلکه می‌تواند باورهای را ایجاد کند. این دسته از معرفت‌شناسان ضدتقلیل‌گرا (موگدگرایان)، بر این باورند که گاهی یک باور، می‌تواند چندین منبع داشته باشد. برای مثال استراوسون می‌گوید وقتی از طریق خواندن، معرفتی به دست می‌آوریم، در حقیقت، ما از حواسمان برای ادراک این صفحه کمک می‌گیریم و از گواهی نویسنده، می‌آموزیم و برای رمزگشایی معنای کلمات و درک متن به حافظه خود اتکا می‌کنیم.

اگرچه بیشتر این منابع در کسب باور، به یک اندازه مهم و بنیادین نیستند؛ در حالی که برخی نیز مانند حفاظت‌گرایان، با منبع بودن حافظه مخالف هستند (Tucker, 2017: 1-2) و حداکثر کارکردی که برای حافظه اثبات کرده‌اند، حفظ و نگهداری از باورها بود، بی‌آنکه سهمی از تولید برای آن قائل باشند (Tucker, 2017: 3). از آنجا که خود حافظه، منبعی مستقل از سایر منابع از جمله ادراک حسی است، نمی‌تواند باوری

سی. اس. پیرس بیان و بعداً توسط پوپر به صورت مفصل بیان شد.

۱. Fallibilism) خطاپذیری یا به اعتباری ابطال‌گرایی، نظریه‌ای است که طبق آن، باورهای ما در مورد جهان می‌تواند متعلق کذب واقع شود. این نظریه، نخستین بار توسط

باورهای حافظه‌ای، موجه هستند یا خیر؟ اگر موجه هستند، خودموجه هستند یا برای توجیه خود به باورهای دیگری نیازمندند؟ آیا باورهای غیرحافظه‌ای، به واسطه باورهای حافظه‌ای، قابل توجیه هستند یا خیر؟ برای پاسخ دادن به این سؤال‌ها، بهتر است ابتدا عبارتهای فرایس را بیان کنیم. او می‌گوید:

«من باور دارم که دست دارم و تجربه فعلی من از این باور حمایت می‌کند. به دیدگاه من، دست من به بازویم متصل است و خودم احساس می‌کنم که انگشتان دستم را تکان می‌دهم؛ اما اغلب باورهای فعلی من، صرفاً در حافظه ذخیره شده است. من به صورت کامل، محتوای مطالب خود را تأیید نمی‌کنم و تنها تجربه فعلی من، از آن‌ها حمایت می‌کند. مشکل باورهای ذخیره‌شده، تقریباً مشکل وجود این توضیح است. این مشکل، مسأله دیگری تحت عنوان مسأله شواهد فراموش شده^۱ را به همراه خود می‌آورد. به دلیل آنکه ما اغلب دلایل مربوط به باورهایمان را فراموش می‌کنیم و در عین حال، خود را در باورهایمان، موجه احساس می‌کنیم» (frise, 2015: 61).

از نگاه فرایس، حس من از باور فعلی من پشتیبانی می‌کند؛ اما چون زمان حاضر ناپایدار و گذراست، این باور در حافظه من ذخیره می‌شود. چه چیزی این باور را در زمان t2 توجیه می‌کند؟ برای مثال شما برای اثبات یک نظریه علمی، آزمایشی معین انجام داده‌اید و با موفقیت این آزمایش را به پایان می‌رسانید و به صورت قطعی می‌دانید

در توجیه باورهای خودمان آن را به کار می‌بریم. برای مثال اگر کسی مدعی شما را در صید سوهان ماهی مورد تردید قرار دهد، شما چه پاسخی می‌دهید؟ یا می‌توانید به برادر و خواهر خود مراجعه کرده و از این طریق، فقط این امر تأیید می‌شود که شما یک ماهی غیرمعمولی را صید کرده‌اید و یا می‌توانید با رجوع به حافظه خود، این باور و مدعی خود را اثبات کنید؛ زیرا حافظه دارای ویژگی نخستین فرد است (موزر، مولدر و تروت، ۱۳۸۷: ۲۰۸-۲۰۹). در باب توجیه، دو رویکرد مهم حفاظت‌گرایی و مولدگرایی مطرح است که هر کدام دلایلی برای اثبات ادعای خود بیان می‌کنند. پرسش اساسی که در این بخش در پی پاسخ به آن هستیم این است که از نظر فرایس، آیا حافظه نقشی در توجیه باور دارد؟ در صورت تأیید، ایفای نقش حافظه در توجیه باورها چگونه است؟ و اگر نقشی ندارد، به این نتیجه می‌رسیم که غالب باورهای ما غیرموجه هستند. به تعبیر دیگر، آیا حافظه تنها کارکردش مخزنی یا به تعبیری «انباری» برای حفظ و نگهداری از امور (تصاویر یا واقعیات محض) تجربه‌شده است یا ظرفیتی بیش از حفظ و نگهداری دارد و می‌تواند مولد توجیه باشد؟ آیا

1 . Forgotten evidence.

می‌کند. پس باور S به p در زمان t_2 از طریق حافظه، موجه به حساب می‌آید.

از مدافعان این نظریه می‌توان از انس (۱۹۸۰)، آئودی (۱۹۹۷)، گلدمن (۲۰۰۹)، هارمن (۱۹۸۹)، هیومر (۱۹۹۹)، مک گراث (۲۰۰۷)، نیلور (۲۰۱۲)، اوونز (۱۹۹۹)؛ (۲۰۰۰)، پاپاس (۱۹۸۰)، سنور (۲۰۱۰)، لاک (۱۹۷۱)، مالکوم (۱۹۶۳)، مارتین (۲۰۰۱) و شومیکر (۱۹۶۷) نام برد؛ همچنین کامسانا (۲۰۱۱) عنوان دیگری به نام «حفاظت‌گرایی نگهدارنده» برای این رویکرد برگزیده و برنکر از آن به‌عنوان «اصل توجیه مستمر» یاد می‌کند (Frise, 2015: 62).

بر اساس حفاظت‌گرایی، هنگامی که S باور به p را که توجیه شده است، می‌پذیرد، این باور در درجه اول موجه است؛ حتی اگر این باور ذخیره شود و یا حتی اگر S نتواند به خاطر بیاورد که چرا در اصل، آن باور شکل گرفته است و حتی اگر هیچ‌یک از حالات ذهنی آگاهانه S ، آن را توجیه نکنند.

از این‌رو در صورت عدم وجود دلایل و مثال‌های نقض برای عدم اعتقاد به p ، باور شخص S به‌طور کلی موجه است. بنابراین

که آن نظریه را اثبات کرده‌اید، اما بعد از گذشت سال‌ها، آزمایش را فراموش می‌کنید. در این صورت، آیا هنوز نظریه شما صادق است و آیا شما هنوز در باور خود به این نظریه موجه هستید؟ (پویمن، ۱۳۸۷: ۳۱۴). از این‌رو به باور فرایس، در فرآیند توجیه باور، مشکلات متفاوتی وجود دارد؛ به دلیل آنکه ما گاهی شواهدمان را برای برخی باورهای ذخیره‌شده حفظ می‌کنیم و گاهی این شواهد را فراموش می‌کنیم. در حالی که آن‌ها، قبل از اینکه به ذهن ما وارد شوند و ذخیره شوند، واقعیت داشته‌اند. در این میان، دو رویکرد کلی در باب توجیه به‌واسطه حافظه مطرح است: یکی حفاظت‌گرایی و دیگری مولدگرایی. رویکرد حفاظت‌گرایی^۱ بر این امر تأکید می‌کند که حافظه، چیزی جز یک منبع حفاظتی برای توجیه نیست.^۲ این رویکرد، راه‌حلی برای هر دو مسأله شواهد فراموش‌شده و باورهای ذخیره‌شده ارائه می‌دهد. به بیان دقیق‌تر، اگر S یک باور موجه به p را در زمان t_1 شکل دهد و این باور را تا زمان t_2 به‌واسطه حافظه، حفظ

Skepticism از Nancey Murph (۲۰۱۹)، p. 8. مراجعه کنید.

1 . Preservative.

۲ . برای اطلاع بیشتر درباره این رویکرد به مقاله Illuminating Modern Western

صحيح باشد و اگر فرد S باور داشته باشد که p در زمان t1 غيرموجه است و باور S به p در زمان t2 باقی بماند. در حالی که شرایط تغییر در آن حاصل نشود، شخص S باور دارد که p در زمان t2 غيرقابل توجیه است. ضدمولدگرایی بر این عقیده است که حافظه، تولیدکننده توجیه نیست؛ به بیان دیگر، حافظه موجب توجیه نیست. حافظه در اغلب موارد، توجیه را از منابع دیگر گرفته و از آن حفاظت می کند و حتی این امکان هم وجود دارد که این فعل (حفاظت) را هم انجام ندهد. بر اساس این رویکرد، حافظه در هر حالت توجیه گر مثبت یا منفی، باورهای محفوظ را در خود حفظ می کند (Frise, 2015: 65).

آنچه باعث تمایز این دو نظریه از هم می شود، این است که در ضدمولدگرایی بر جنبه مولد نبودن باور حافظه ای تأکید می شود، بدون آنکه بر حفظ شدن آن باور تأکید کنند. در حالی که حفاظت گرایی بر دوام و حفظ آن باور، اعم از موجه یا غیرموجه اصرار می ورزد. فرایس با بیان اینکه رویکرد حفاظت گرایی بیش از چهل سال است که مورد نقد واقع شده است، آن را مورد پذیرش معرفت شناسان معرفی می کند و معتقد است این رویکرد مقبول تر

حافظه سبب حفظ باور و توجیه است (Mc Grath, Frise, 2015: 62-63) 85 (2016). یعنی هر چیزی که باور را حفظ کند، توجیه را هم حفظ می کند. رویکرد حفاظت گرایی در مورد توجیه باور یک فرد (توجیه باوری) در زمان t2 نظریه پردازی می کند. بدین معنا هر فردی که در زمانی دارای باور موجهی است، در زمان بعد هم واجد این توجیه برای باور خود است (Frise, 2015: 62-63).

آنچه مهم است توجیه به تمایز میان حفاظت گرایی و دو نظریه دیگر (آن ها را هم حفاظت گرایی می نامند) است. آن نظریه ها عبارتند از:

ضدمولدگرایی: این گروه بر این باورند که اگر S ابتدا در باور داشتن به p به واسطه حافظه، در زمان t توجیه شود، در نهایت، توجیه حافظه S برای باور به p قبل از t، از طریق منابعی به جز حافظه حاصل شده است. یعنی حافظه صرفاً حفاظت کننده و نگهدارنده باور موجه است، بدون آنکه هیچ نقشی در توجیه باورهای حافظه ای داشته باشد. از جمله افرادی که در این گروه جای می گیرند عبارتند از: گلدمن (۲۰۰۹)، جکسون (۲۰۱۱)، نیلور و سنور (۲۰۰۷).

حفاظت گرایی: اگر حفاظت گرایی

باورهای ادراکی به طرز خاص و ویژه‌ای ظهور می‌یابند و بر اساس این ظهور، فرد به صورتی موجه، دربارهٔ پیرامون ادراکی‌اش به باور دست می‌یابد. در اینجا می‌توان این مثال را متذکر شد که وقتی فردی چیزی را به یاد می‌آورد، دارای یک تجدید خاطره است و بر اساس این وضعیت، پدیده‌ای به صورت موجه به باور چیزی دربارهٔ گذشته می‌رسد. بر اساس مولدگرایی افراطی، حافظه می‌تواند عوامل قانع‌کننده و شواهد جدیدی تولید کند. برای مثال اگر در زمان t_1 واجد باوری موجه بود که p و در زمان t_2 آن را به یاد می‌آورد؛ بنابراین باورهای حافظه‌ای با داشتن توجیهی که در آغاز داشته‌اند، به هنگام یادآوری باورها، از این توجیه برخوردار هستند (Bernecker, 2011: 331).

در حقیقت اگر باور اولیۀ ما هیچ توجیهی با خود نداشته باشد، حافظه نمی‌تواند موجد توجیه برای آن باور باشد؛ به دلیل آنکه حافظه، خود به صورت مستقل، موجد توجیه نیست و اساساً فاقد توجیه است و فاقد شیء، معطی شیء نخواهد بود. بنابراین می‌توان بر اساس رویکرد مولدگرایی

از رویکرد مولدگرایی است (Frise, 2015, 66; Frise, 2017: 488). به باور وی، دلیل جذابیت و گیرایی دیدگاه حفاظت‌گرایی فقط به این دلیل نیست که راه‌حل‌هایی برای مشکلات باورهای ذخیره‌شده و شواهد فراموش‌شده ارائه می‌دهد، بلکه به این سبب است که از مشکل نقض فراموش‌شده ۱ جلوگیری می‌کند. حفاظت‌گرایان این مشکل را رد کرده و بر این باورند که در صورت فراموشی، اینگونه نیست که باور ناموجهی را موجه قلمداد کنیم؛ همچنین معتقدند هر باوری که در زمان آینده موجه است، در زمان گذشته موجه بوده است (Frise, 2017: 488).

مولدگرایی: قائلان به رویکرد مولدگرایی ۲ مانند پولاک و آئودی، بر این باورند که یک باور حافظه‌ای می‌تواند توجیه شود، بدون آنکه باور اصلی آن موجه باشد. به باور آنان، همین که باورهای حافظه‌ای بازنمایی و به یادآورده می‌شوند، باورهای حافظه‌ای توجیه می‌شوند؛ بدین معنا که یادآوری باوری، سبب توجیه باورهای حافظه‌ای می‌شود. آنان با ایجاد خطی موازی میان حافظه و ادراک، بر این عقیده‌اند که

- 1 . Problem of Forgotten Defeat.
- 2 . Generative.

که ذاتاً موجه و تصحیح‌ناپذیر هستند و همین قید، این دسته از باورها را خطاناپذیر، تردیدناپذیر و یقینی می‌سازد (فتحی‌زاده، ۱۳۹۳: ۱۵۲)؛ ۴ از سوی دیگر، باید دانش تجربی به مجموعه‌ای از باورهای پایه برسد که در ساختار معرفتی خود، متکی به باورهای دیگر نباشد. در باور مبنایان کلاسیک، اولین مؤلفه برای داشتن چنین باورهایی، باورهای مربوط به احساسات ما هستند، مثل شکل‌گیری یک باور بر اساس تجربه بصری خاص ما که «یک گوجه‌فرنگی رسیده، در مقابل من است». در این طرح فکری، آنچه به صورت ضمنی وجود دارد این است که صرف داشتن یک احساس، به‌تنهایی می‌تواند برای شکل‌گیری باور کافی باشد و این همان چیزی است که به‌عنوان «اصل داده» مورد انتقاد گرفته شده است (Christoph Hoerl, 2013: 1)؛ در حالی که مبنای تعریف شده و

میان‌رو، برای توجیه باورهای حافظه‌ای دو جزء تشخیص داد: یکی بخش حفظ‌شده و دیگری جزء جدید به دلیل یادآوری آن باور (Bernecker, 2011: 327). از این‌رو حافظه، توجیهی را برای باورها ایجاد نمی‌کند، بلکه همان توجیهی را که در آغاز با باور همراه بوده، در هنگام یادآوری حفاظت می‌کند و یک منبع حفاظتی به حساب می‌آید. بنابراین در پاسخ این سؤال که باورهای حافظه‌ای خودموجه هستند یا برای توجیه خود به حافظه وابسته هستند، آشکار می‌شود که توجیه باورها از ناحیه خود باورهاست، نه از سوی حافظه که صرفاً از آن باورها حمایت می‌کند. به بیان دیگر، در معرفت‌شناسی معاصر، مبنای‌گرایی ۱ تعدیل‌شده، جایگزین مبنای‌گرایی کلاسیک شد. ۲ بر اساس مبنای‌گرایی کلاسیک، هدف از استدلال «اصل مفروض و مسلم» ۳ این است که ما از یک سو، دارای باور پایه هستیم

حسینی، محمدعلی عباسیان، علی علم‌الهدی و ناصر محمدی (۱۳۹۷) رجوع شود.

۳. The idea of the given: این اصل که ما دارای معرفت خطاناپذیر یا یقینی از طریق تجربه بی‌واسطه هستیم.
۴. از این طریق معضل تسلسل معرفتی در فرآیند توجیه باورها از میان می‌رود. برای اطلاعات بیشتر رجوع شود به: فتحی‌زاده، (۱۳۹۳). ۱۴۵-۱۶۴.

۱. Foundationalism: مبنای‌گرایی یکی از نظریه‌های مطرح در باب ساختار توجیه معرفت است که باورها را به دو دسته تقسیم می‌کند: باورهای پایه و باورهای غیرپایه. بر اساس این رویکرد باورهای پایه، مبنای معرفت و ذاتاً موجه هستند؛ در حالیکه باورهای غیرپایه در نسبتی که با باورهای پایه پیدا می‌کنند، توجیه می‌شوند.

۲. برای اطلاع بیشتر با رویکردهای معرفت‌شناسی معاصر به مقاله «نظریه معرفت گزاره‌ای صدرالمآلهین» از مجید

واهمه به عنوان قوه‌ای مستقل، مخزن آن را هم نمی‌پذیرد (علامه طباطبایی، ۱۳۸۷، ج ۳: ۷۰). علامه به صراحت قوه‌ای به نام حافظه را رد می‌کند و معتقد است که مدرکات واهمه در قوه خیال نگهداری می‌شوند. از دیدگاه ایشان، قوه خیال یک نوع توانایی است که می‌تواند از ادراکات جزئی نگهداری کند. وی قوه خیال را حافظه‌ای نامگذاری می‌کند که مخزن ادراکات جزئی است. همزمان ایشان در پاسخ به چستی باورهای حافظه‌ای، در مبحث تعریف علم و اقسام آن که عبارتند از علم حصولی و حضوری، علم حصولی را دارای اقسامی می‌داند (که یکی از آنها) باورهای جزئی حافظه‌ای است. ایشان علم حصولی را آن نوع از آگاهی می‌داند که به‌طور غیرمستقیم و به‌واسطه صورت علمی نسبت به یک شیء حاصل می‌شود و در برابر علم حضوری، یک آگاهی مباشر و بدون واسطه صورت علمی تحقق می‌پذیرد. با توجه به این تعریف و همچنین بنای وی که معتقد است اساساً همه علوم حصولی باید به علم حضوری ختم شوند، به این نکته می‌رسیم که آگاهی ما از چیزها به‌واسطه صورت آنها نیست، بلکه معلوم با وجود خود در نزد عالم حاضر است (علامه طباطبایی، ۱۳۸۷، ج ۳: ۲۴-۲۶). از این‌رو به

خطاپذیر، هر باور غیراستنتاجی که مقدمه توجیه باشد تا وقتی که دلیل معقولی برای انکار آن در اختیار فاعل شناسا نباشد، پایه و در نتیجه موجه خواهد بود. از این‌رو فرایس بر پایه مبنایگرایی تعدیل‌شده، در مدعای خود در باب باورهای حافظه‌ای معتقد است که این باورها، باورهای پایه و خودموجهی هستند که از ابتدا دارای توجیه و تضمین بوده‌اند (Frise, 2017: 488). حال سؤال این است که آیا می‌توان باورهای حافظه‌ای را در توجیه باورهای دیگر به کار گرفت؟ به نظر می‌رسد فرایس این امر را پذیرفته و معتقد است در صورتی که باورهای حافظه‌ای از طریق یک فرآیند قابل اعتماد شکل بگیرند، هم موجه هستند و هم می‌توانند مبنای توجیه سایر باورهای دیگر شوند (frise, 2015: 69).

۳. شأن متافیزیکی حافظه و باورهای حافظه‌ای در نگاه علامه طباطبایی

حافظه چیست؟ آیا وجود دارد؟ باورهای حافظه‌ای چه هستند؟ در نگاه فیلسوفان اسلامی، حافظه (ذاکره) از جمله قوای باطنی نفس است که مدرکات جزئی واهمه را حفظ و نگهداری می‌کند (صدرالمتألهین، ۱۳۵۴: ۲۴۹). در حالی که علامه با رد قوه

قوه واهمه را به حس مشترک (علامه- طباطبایی، ۱۳۸۷، ج ۳: ۷۰) و حفظ و نگهداری معانی جزئی آن را به قوه خیال استاد می‌دهد. در دیدگاه ایشان، خیال، یک مخزن عامی است که صور و معانی جزئی را در بر می‌گیرد. در تفکر علامه از یک سو به قول خیال، حافظه گفته می‌شود و از سوی دیگر، آن را مخزنی می‌داند که کارکردش، حفظ و نگهداری از مدرکات جزئی است. حال این دو مطلب را چگونه می‌توان تبیین کرد؟ از آنجایی که قوه خیال از جنس قوه و توانایی است، می‌تواند منبع باور باشد. اما منبع بودن آن بدین معناست که خود به تنهایی و به صورت مستقل نمی‌تواند موجد باوری باشد، بلکه به کمک حس مشترک و ارتباط با خارج، باورهایی را ایجاد می‌کند (علامه طباطبایی، ۱۳۸۷، ج ۳: ۷۵). بنابراین قوه بودن حافظه با قوه بودن سایر قوا، اندکی تفاوت معنایی دارد؛ همچنین علامه با اسناد باورهای جزئی به حس مشترک و مخزن آن‌ها یعنی خیال، بر این باور است که یک باور می‌تواند چندین منبع داشته باشد.

مخزن باورهای جزئی همان‌طور که مشخص شد، قوه خیال است. حال مخزن باورهای کلی (معقولات) کجاست؟ خزانه معقولات، جوهری مجرد عقلی است که

نظر می‌رسد دیدگاه علامه در باب باورهای جزئی حافظه‌ای با نظریه واقع‌گرایی، قرابت و تشابه دارد.

۴. شأن معرفتی حافظه در نگاه علامه طباطبایی

بسیاری از باورها و آگاهی‌های انسان‌ها، مستند به اموری هستند که در حافظه‌شان ذخیره شده است. حافظه نوعی توانایی یادگیری، یادداری، یادآوری مطالب و رویدادهای فراگرفته شده است. در حقیقت، این قوه، نیروی پیونددهنده ما به اندیشه‌ها و ادراکات ماست. اگر حافظه وجود نداشت، هوشیاری ما به تعداد لحظه‌های زندگی ما تجزیه می‌شد (انتصار فومنی و همکاران، ۱۳۸۴: ۲۳۴-۲۳۳؛ شمس، ۱۳۹۹: ۳۵۰-۳۵۱). حال در این بخش از پژوهش، به بررسی کارکرد معرفتی حافظه در نگاه علامه طباطبایی می‌پردازیم.

۱-۴. حافظه و باور در نگاه علامه طباطبایی

آیا حافظه همچون مخزنی است که باورها را در خود نگه می‌دارد و موجد باور نیست؟ یا به مانند قوه حس و عقل به نحو مستقل، می‌تواند موجد باور باشد؟ اگر موجد باور هست، این فرآیند چگونه صورت می‌گیرد؟ علامه طباطبایی با رد قوه واهمه، مدرکات

۳۰۶-۳۰۵).

۴-۲. حافظه و توجیه در نگاه علامه طباطبایی

قوه حافظه در دیدگاه علامه طباطبایی از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است؛ به گونه‌ای که بدون آن، زندگی بسیار دشوار خواهد شد. به باور ایشان، حتی حیوانات را نمی‌توان تصور کرد که واجد این قوه نباشند (علامه طباطبایی، ۱۳۶۸، ج ۸: ۱۹۷). با مبنا قراردادن این دیدگاه علامه طباطبایی، اگر حافظه، منبع تولید باور باشد، آیا منبع توجیه هم هست؟ آیا باورهای حافظه‌ای موجه هستند یا خیر؟ اگر جواب مثبت است، آیا خود موجه هستند یا برای توجیه خود، معلول باورهای دیگری هستند؟ آیا باورهای غیر حافظه‌ای به واسطه باورهای حافظه‌ای قابل توجیه هستند یا خیر؟

ایشان گاهی به حافظه، عنوان ذاکره و مسترجعه می‌دهد و از این طریق به کارکرد معرفت‌شناختی قوه حافظه که تذکر و

مغایر با نفس انسان است. این جوهر، عقل بالفعلی است که فلاسفه آن را «عقل فعال» می‌نامند (علامه طباطبایی، ۱۴۱۴: ۱۴۶). در معقولات هم دو قوه است، یکی مدرکه و دیگری حافظه^۱. حکما بر این باورند که ادراکات عقلی در انسان، به واسطه عقل فعال فرصت بروز می‌یابند؛ یعنی عقل فعال با خارج کردن نفس از حالت عقل بالقوه به عقل بالفعل، زمینه بروز ادراکات عقلی را در نفس مهیا می‌کند. در این مرتبه (عقل بالفعل) است که نفس می‌تواند در اثر اتصال و اتحاد با عقل فعال، صور عقلی موجود در ذات عقل فعال را مشاهده کند. از این رو عقل فعال، هم منبع باورهای کلی و هم مخزن آنهاست؛ یعنی عقل فعال به یک اعتبار، موگد باورهای کلی است و نفس در اثر کسب استعداد اتصال به این مرتبه از عقل، می‌تواند معقولات را مشاهده و واجد باورهای کلی شود و به اعتبار دیگر، مخزن معقولات است (علامه طباطبایی، ۱۳۸۸، ج ۳:

قوه عاقله و هم از قوه حافظه زائل شده باشند. از این رو، هر مقدار که شخص، تفکر و تأمل کند، نمی‌تواند صور معقوله را به یاد بیاورد و این مطلب فقط در مورد صور محسوسه صحیح است، به دلیل آن که علت نسیان صور معقوله، زوال استعداد است؛ در حالی که گاهی این سهو و نسیان بر احکام کاذبه عارض می‌شود (علامه طباطبایی، ۱۳۸۶: ۲۱۱-۲۱۲).

۱. حال اگر این صورت معقوله در عاقله باشد که حفظ نام دارد و اگر صورت معقوله از قوه عاقله ما زوال یافت و در مخزنی (عقل فعال) مرتسم شد، به این حالت که به طور کامل از مخزن از بین نرفته است، سهو گفته می‌شود که در اینجا، ارتباط عاقله با عقل فعال حفظ می‌شود و اگر ارتباط عاقله با عقل فعال قطع شود، به این حالت، نسیان گفته می‌شود. نسیان به حالتی اطلاق می‌شود که صور معقوله هم از

۱. گاهی یادآوری از صورت به معنا خواهد بود و ما از طریق صورت، به معنایی می‌بریم؛ یعنی اگر توهم برای یادآوری امری، به کمک متخيله بیاید، صور موجود در خیال را مرور می‌کند تا زمانی که تصاویری به آن ارائه شود که از طریق آن تصاویر، به معنایی برسد؛ سپس آن معنا که در خزانه محفوظ است، ظاهر و یادآوری شود.

۲. گاهی یادآوری از معنا به صورت - یعنی با یادآوری معنایی موجود در حافظه - صورت می‌گیرد. تا هنگامی که معنایی را که با آن تصویر مورد نظر خود ادراک کرده است، به شخص ارائه دهد و اگر مشکلی به سبب زائل شدن و محو شدن صورت از خیال به واسطه نسیان یا مانع دیگری همچون اختلالات مغزی عارض شود، به احساس جدیدی نیاز است که حس ظاهری، آن تصویر را حاضر کرده و در خیال مستقر می‌سازد. در پی آن، معنایی که در حافظه مستقر شده بود، باز می‌گردد.^۱ پس یادآوری

یادآوری است، اشاره می‌کند. وی این کارکرد را خاص انسان می‌داند. یادآوری در نفس انسان در دو سطح معنایی جزئی و معنایی کلی رخ می‌دهد؛ یعنی نفس آدمی، علاوه بر باورهای جزئی، دارای باورهای کلی و معقول هم هست و یادآوری معقولات، منوط به وجود مخزنی است که این معقولات را در خود نگه می‌دارد. در غیر این صورت، یادآوری آن‌ها امکان‌پذیر نخواهد بود (عبودیت، ۱۳۹۴، ج ۳: ۲۰۵). ایشان برای قوه حافظه، سه کارکرد معرفت‌شناختی در نظر می‌گیرد: اول، به اعتباری، مخزن صور جزئی حس مشترک است؛ دوم، به اعتبار حفظ و نگهداری از باورهایی که در آن حفظ شده است، آن را در برابر نسیان قرار می‌دهد و در کارکرد سوم به اعتبار حاضر کردن محفوظات خود در زمان حاجت نفس به آن‌ها، ذاکره (یادآوری باورها) نام می‌نهد. همچنین در نگاه علامه، این یادآوری به دو نحو صورت می‌گیرد:

۱. بیش از پنج عدد است. ایشان، پاسخ این اعتراض را این-گونه داده‌اند که ادراک برای وهم، حفظ برای حافظه و تصرف برای قوه متفکره است و یادآوری، با کمک این قوا و بدون نیاز به قوه دیگری صورت می‌گیرد. از این رو، وحدت مسترجعه، وحدت اعتباری و غیرحقیقی است؛

۱. برخی بر این امر اعتراض کرده و بر این عقیده هستند که حفظ معنایی با عمل ادراک، متفاوت است و ادراک، مغایر با تصرف در آن و یادآوری آن است و یادآوری جز از طریق حفظ و ادراک و تصرف انجام نمی‌شود. از این رو، مسترجعه یک نیرو و قوه واحد نیست و تعدا قوای باطنی،

از خارج، وارد حوزه ذهن نشود، اساساً عمل نگهداری و یادآوری بی معنا خواهد بود.

۲. مرحله حفظ و نگهداری: ۱ هر چیزی که وارد ذهن می شود، یا باید از خود اثری باقی بگذارد یا خود باقی بماند؛ در غیر این صورت، محال است خودبه خود با نبودن عوامل مؤثر خارجی دوباره در ذهن حاضر شود.

۳. مرحله تذکر و یادآوری: در این مرحله، خاطره گذشته با حاضر کردن آن خاطره در حوزه ذهن، مورد توجه قرار می گیرد. علامه چگونگی این یادآوری را چنین بیان می کند که ابتدا انسان چیزی را به واسطه یکی از حواس خود احساس می کند و برای دفعات بعد، می تواند آن چیز را در ذهن خود حاضر سازد، بدون آنکه نیازی داشته باشد دوباره آن را احساس کند.

۴. مرحله تشخیص و بازشناسی: در این مرحله، عمل یادآوری انجام می شود. در واقع، این یادآوری مربوط به امر گذشته است، نه اینکه احساس جدید یا تخیل واهی

بالا پس از آنکه رفیق خود را ملاقات کرد- و مذاکراتی بین آنان صورت گرفت -در مدتی که این ملاقات و مذاکره مورد توجه ذهن نیست- در چه حالی است و به چه نحو نگاهداری می شود - که بعدها می تواند مرحله سوم یادآوری- و مرحله چهارم بازشناسی را طی کند.

یک نوع فعل و کارکرد برای قوه ذاکره است که به واسطه آن، خاطرات ذهنی را که به سبب مانعی فراموش شده اند، در صفحه ذهن حاضر می سازد. این بدین معناست که این خاطرات ذهنی به کلی معدوم نشده اند، بلکه تنها قدرت یادآوری روح برای آنها در سطح نفس به دلیل وجود مانع از بین رفته است (علامه طباطبایی، ۱۳۶۴، ج ۱: ۱۱۱).

علامه در کتاب اصول فلسفه و روش رئالیسم به نقل از روان شناسان بیان می کند که وقتی ذهن آدمی تحت تأثیر عوامل خارجی، چیزی را احساس می کند یا هنگامی که همان چیز را در زمان دیگری، خودبه خود و بدون تأثیر عوامل خارجی متعلق ادراک خود قرار می دهد، چهار مرحله را پشت سر می گذراند:

۱. مرحله احساس ابتدایی (فراگیری): در این مرحله، ابتدا باید یک چیز متعلق احساس واقع شود تا ذهن این امکان و توانایی را داشته باشد که از آن حفظ و نگهداری و بالتبع یادآوری کند و تا چیزی

همچنین ذاکره، مرکب از ادراک و حفظ است که با توهم و حافظه انجام می شود (صدرالمتألهین، ۱۳۶۸، ج ۳: ۲۱۹).

۱. تئوری ها و فرضیه های دانشمندان راجع به مرحله دوم، یعنی مرحله حفظ است. راجع به این جهت که صورت های ادراکی -در مدتی که مورد توجه ذهن نیستند- در چه حالی است و به چه نحو نگاهداری می شود -مثلاً در مثال

باشد (علامه طباطبایی، ۱۳۶۴، ج ۱: ۱۰۴).
 به باور علامه، یکی از خواص حافظه،
 بازشناسی است؛ یعنی تمایز و تشخیص اینکه
 ادراک فعلی، عیناً همان ادراکی است که در
 زمان پیشین صورت گرفته است و ادراک
 جدیدی نیست (علامه طباطبایی، ۱۳۸۸، ج ۳:
 ۲۷۶)؛ به عبارتی دیگر، اگر حالات گوناگون
 ادراک و علم را مورد توجه قرار دهیم،
 متوجه خواهیم شد آنچه که قبلاً متعلق
 ادراک ما واقع شده با آنچه اکنون آن را
 دوباره یادآوری می‌کنیم، یکی است. یعنی
 مدرک در هر دو، در واقع یک چیز است و
 این یک ادراک جدیدی برای نفس نیست،
 بلکه نفس از طریق قوه حافظه، آن مدرک
 را دوباره یادآوری کرده و تشخیص می‌دهد
 که این یادآوری عین همان ادراک گذشته
 است. بنابراین استدلال، اگر مدرک ما در هر
 دو حالت، یک واحد حقیقی نباشد و ثبات و
 بقائی را که حافظ عینیت است، نداشته باشد،
 تحقق معرفت و تذکر معنایی نخواهد داشت.
 در حالی که ما معرفت‌ها و تذکرهایی داریم
 که با مرور زمان و تغییر محتویات مادی مغز
 و اعصاب آنان تغییر نکرده‌اند (علامه
 طباطبایی، ۱۳۶۴، ج ۱: ۱۰۳-۱۰۵). حال که
 حافظه، حافظ عینیت یک مدرک است، آیا
 می‌تواند حافظ توجیه آن مدرک باشد؟ به

نظر می‌رسد با ویژگی بازشناسی که علامه
 برای حافظه ثابت کرده است، می‌توان به
 چند نکته دست یافت: یکی این که در
 یادآوری باوری، عینیت مدرک در زمان t_2
 حفظ می‌شود و دیگر این که عینیت باوری،
 نه تنها شامل محتوای آن باور می‌شود، بلکه
 توجیه یا عدم توجیه آن باورها را نیز در بر
 می‌گیرد. یعنی اگر باوری در زمان t_1 موجه
 باشد، در زمان t_2 هم دارای این توجیه است
 و برعکس. از این رو حافظه، هم باور را حفظ
 می‌کند و هم توجیه را. پس رویکرد علامه
 در باب توجیه حافظه، با رویکرد حفاظت-
 گرایی قرابت دارد. ایشان باورهای مبتنی بر
 حافظه را از جمله باورهای پایه‌ای می‌داند که
 خودموجه هستند و از این لحاظ با دیدگاه
 مبنایگروی تصحیح‌شده، مشابه می‌شوند.
 اگرچه باورهای حافظه‌ای مصون از خطا
 نیستند، اما می‌توان از آنها در ساختار
 مقدمات استدلال استفاده کرد و از این
 طریق، معرفت ظنی کسب کرد. همچنین این
 نوع باورها، سبب توجیه باورهای
 غیرحافظه‌ای می‌شوند؛ برای مثال، اگر
 شخصی یک روز رفیق خود را در یک نقطه
 معین ملاقات کرد و بین آنان مذاکراتی واقع
 شد، خاطره‌ای از این ملاقات حضوری و
 مذاکره در ذهن او باقی می‌ماند و هر وقت

مدرکات حفاظت می‌کند؛ همچنین ایشان از قوه‌ای به نام ذاکره یا مسترجعه نام می‌برد و معتقد است این قوه در مواقع نسیان، به ما امکان یادآوری باورهای بایگانی‌شده را می‌دهد. از سوی دیگر، ایشان با اعتباری دانستن وحدت مسترجعه، بر این باور است که یادآوری با کمک قوه واهمه، حافظه و متفکره صورت می‌گیرد؛ پس می‌توان گفت که در دیدگاه علامه، یک باور حافظه‌ای می‌تواند چندین منبع داشته باشد.

درباره چستی و نحوه ایجاد باورهای حافظه‌ای، دو رویکرد رایج واقع‌گرایی مستقیم و بازنمودگرایانه مطرح است. بر اساس دیدگاه واقع‌گرایی مستقیم، آگاهی ما از اشیا، مستقیم و بلاواسطه است و تصاویر، هیچ نقشی در یادآوری و آگاهی ما از گذشته ندارند. در حالی که در دیدگاه بازنمودگرایانه حافظه، آگاهی ما از اشیا به واسطه تصاویر است و تصاویر، نقش کلیدی در آگاهی ما دارند. اگرچه فرایس در باب شأن متافیزیکی حافظه و باورهای آن اشاره‌ای نکرده است، اما می‌توان از فحوای گفتار او، به این نکته دست یافت که آگاهی ما از گذشته، به واسطه تصاویری است که در حافظه موجود است. علامه، باورهای حافظه‌ای را همان باورهای جزئی و از انواع

بخواهد آن ملاقات و گفت‌وگو را یادآوری می‌کند و آن منظره و کلمات را در صفحه ذهن حاضر می‌سازد. با تمییز و تشخیص این که این خاطرات فعلی، از یک سو تخیل موهوم نیستند که ذهن، از جانب خود اختراع کرده باشد و از سوی دیگر، احساس مجدد هم نیستند. بدین معنا که آن ملاقات و گفت‌وگو در زمان حاضر تکرار نشده است، بلکه این خاطرات مربوط به ملاقات و گفت‌وگوهای است که در گذشته واقع شده است (علامه طباطبایی، ۱۳۶۴، ج ۱: ۱۰۴).

۵. تطبیق

فرایس و علامه طباطبایی در پذیرش حافظه به‌عنوان قوه و توانایی، دیدگاه مشترکی دارند؛ با این تفاوت که فرایس در مباحث متافیزیکی حافظه و چستی آن، عنوان مستقلی ذکر نکرده است؛ اما می‌توان تلویحاً دریافت که وی با پذیرش کارکرد حافظه، یعنی یادآوری، قائل به قوه حافظه است. در حالی که علامه طباطبایی به تفصیل درباره شأن متافیزیکی حافظه سخن گفته است و با رد قوه واهمه و بالتبع، مخزن آن‌ها، مدرکات جزئی را به حس مشترک اسناد می‌دهد. وی خیال را همانند مخزنی می‌داند که از این

علم حصولی می‌داند. وی در تعریف علم حصولی معتقد است که معلوم به واسطه صورت علمی و غیرمستقیم برای فاعل شناسا حاصل می‌شود و از این طریق، ادراک تحقق می‌یابد. پس دو دیدگاه فرایس و علامه طباطبایی، نزدیک به نظریه باز نمود گرایانه هستند؛ بدین معنا که آگاهی ما از گذشته، به واسطه تصاویر صورت می‌پذیرد.

از اشتراکات دیگر این دو متفکر، می‌توان به این نکته دست یافت که حافظه، منبع باور است. در نگاه فرایس، حافظه یک نوع ظرفیت و توانایی است که منبع بودن آن در حفظ و یادآوری باورهای گذشته تعریف می‌شود؛ همچنین برای علامه نیز حافظه از منابع باور است زیرا در تعریف آن از واژه قوه و توانایی استفاده شده است، با این تفاوت که ادراک حسی، نقش مستقلی در ایجاد باور دارد؛ ولی حافظه چنین نقشی در تولید باور ندارد بلکه همانند انبار و مخزنی است که این باورها را در خود ذخیره و حفظ می‌کند و در صورت نیاز، آن‌ها را در اختیار نفس قرار می‌دهد. از این رو قوه خیال، مخزن و مولد باورهای جزئی در ارتباط با خارج از طریق حس مشترک است و از سوی دیگر، علامه مخزن باورهای کلی (معقولات) را عقل فعال می‌داند. این

باورهای مبتنی بر حافظه، تنها بدین معنا منبع باور هستند که در تشکیل قیاس و مهیا کردن مقدمات، می‌توان آن‌ها را به کار برد. یکی دیگر از اشتراکات علامه طباطبایی و فرایس این است که هر دو، حافظه را از منابع توجیه می‌دانند. در این راستا، دو دیدگاه کلی در معرفت‌شناختی حافظه در غرب مطرح شده که حفاظت‌گرایی و مولد‌گرایی نام دارد. در دیدگاه حفاظت-گرایی، حافظه صرفاً مخزنی برای حفظ باورهای موجه گذشته است و هیچ نقشی در تولید توجیه برای باورها ندارد. در حالی که در دیدگاه مولد‌گرایی، علاوه بر مفروض-گرفتن حافظه به عنوان مخزن، بر کارکرد تولیدی آن تأکید می‌کنند و بر این باورند که حافظه می‌تواند مولد توجیه برای باورها باشد. فرایس حافظه را از منابع توجیه دانسته و کارکردش را در حفظ و نگهداری از باورهای موجه، معنا می‌کند. برای علامه طباطبایی قوه خیال همانند مخزنی است که حفظ و نگهداری از باورهای جزئی را بر عهده دارد. از این رو دیدگاه فرایس و علامه طباطبایی با رویکرد حفاظت‌گرایی قرابت دارد. همچنین فرایس معتقد است که باورهای حافظه‌ای، توجیه خود را از حافظه نمی‌گیرند؛ یعنی هرآنچه سبب حفظ باور

خود دارد. تمییز و تشخیص خاطرات گذشته از ساخته‌های تخیل و احساس جدید، خود دلیل بر این امر است که از باورهای حافظه‌ای می‌توان در توجیه باورهای غیرحافظه‌ای استفاده کرد؛ زیرا اگر از شخص پرسیم که دلیل شما بر درستی مدعای خود چیست؟ در توجیه خود، به باورهای موجود در حافظه استناد می‌کند و بر این باور است که من به یاد می‌آورم که این رویداد در زمان t_1 رخ داده است.

نتیجه‌گیری

از بررسی و مطالعه تطبیقی دو دیدگاه فرایس و علامه طباطبایی در حوزه حافظه، این گونه استنتاج می‌شود که فرایس تبیینی معرفت‌شناختی از حافظه دارد، در حالی که تبیین علامه طباطبایی از حافظه، تبیینی متافیزیکی / معرفتی است. علامه به پیروی از صدرالمآلهین در رد قوه واهمه و مخزن آن، قوه خیال را به عنوان مخزن باورها و معانی جزئی معرفی می‌کند. فرایس و علامه طباطبایی باورهای حافظه‌ای را باورهای جزئی می‌دانند که آگاهی از آن‌ها غیر مستقیم و به واسطه تصاویر انجام می‌شود. از این رو دیدگاه هر دو متفکر، به رویکرد باز نمود گرایانه بسیار نزدیک است. نگاه هر دو متفکر با پذیرش شأن معرفتی حافظه در چندین محور همچون منبع باور بودن و منبع توجیه بودن،

می‌شود، سبب حفظ توجیه هم خواهد بود. برای مثال اگر فردی در زمان t_1 باور موجهی داشت، در زمان t_2 هم همین توجیه را برای باور خود دارد. در حقیقت، باورهای حافظه‌ای، باورهای پایه و خودموجه هستند. هر چند در تفکر علامه طباطبایی، این مورد به وضوح دیده نمی‌شود، اما از خوانش و فهم متون ایشان درباره باورهای حافظه‌ای، می‌توان به این نکته پی برد که این دسته از باورها، پایه و خودموجه هستند و حافظه صرفاً نقش حفاظتی در باب توجیه باورها دارد. از این رو به نظر می‌رسد دیدگاه هر دو متفکر در پذیرش خودموجه و پایه بودن باورهای حافظه‌ای با رویکرد مبنایگرایی معتدل و تصحیح‌شده، شباهت دارد. همچنین فرایس معتقد است که از باورهای حافظه‌ای می‌توان در توجیه باورهای دیگر بهره جست. بدین معنا که اگر باورهای حافظه‌ای طی فرآیندی قابل اعتماد شکل گرفته باشند، می‌توانند باعث توجیه باورهای دیگر شوند. علامه طباطبایی بر این باور است که در یادآوری و تذکر، عینیت حفظ می‌شود و حافظه، خود حافظ عینیت است. همین عینیت، دلیل توجیه باورها در زمان دوم است؛ یعنی همان توجیهی که در زمان اول مطرح بود در زمان دوم نیز همین توجیه را با

در نگاه هر دو متفکر، باورهای حافظه‌ای، باورهای خودموجه و پایه‌ای هستند که توجه خود را از حافظه نمی‌گیرند، بلکه هر آنچه سبب حفظ باور می‌شود، همان سبب توجه باورها خواهد شد. همچنین در بحث موجه بودن باورهای حافظه‌ای می‌توان دیدگاه این دو لندی‌شمند را با مبنای گرای تصحیح‌شده شبیه دانست؛ اما لوازم قبول این رویکرد، نسبی بودن باورهای پایه است که این امر را می‌توان با خطاپذیری حافظه توجه کرد.

بسیار باهم قرابت دارند. در نظر فرایس، حافظه یک قوه و توانایی است که کارکردش در حفظ و یادآوری باورهای گذشته معنا می‌یابد. علامه طباطبایی نیز حافظه را بدین جهت منبع باور می‌داند که قوه و توانایی حفظ باورهای جزئی را عهده‌دار است. فرایس با تأکید بر مسأله «نقض فراموش شده» معتقد است که دیدگاه حفاظت‌گرایی در بخش توجه، با ایرادات کمتری مواجه است و از این نظر پذیرفته‌تر از رویکرد مولد‌گرایی است. فرایس و علامه طباطبایی حافظه را از منابع مهم توجه می‌دانند. آنان معتقدند این قوه، وظیفه حفاظت و نگهداری از باورهای موجه را بر عهده دارد.

ملاحظات اخلاقی:

حامی مالی: این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های تأمین مالی دریافت نکرده است.

تعارض منافع: طبق اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.

برگرفته از پایان نامه / رساله: این مقاله مستخرج از رساله خانم سکینه ابوعلی با عنوان «شأن وجودی و معرفتی عقل و حافظه در فلسفه صدرایی با نظر به رویکردهای رایج در غرب» با راهنمایی دکتر زهرا خزاعی و مشاوره دکتر مرضیه صادقی است.

منابع

- شمس، منصور. (۱۳۹۹). *آشنایی با معرفت-شناسی*. تهران: هرمس، چاپ دوم.
- صدرالمآلهین، محمد بن ابراهیم. (۱۳۶۸). *الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه*. حاشیه نویسن هادی بن محمد سبزواری. قم: مکتبه المصطفوی.
- صدرالمآلهین، محمد بن ابراهیم. (۱۳۵۴). *المبدأ و المعاد. تصحیح سید جلال الدین آشتیانی*. تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران.
- طباطبائی، محمدحسین. (۱۳۶۴). *اصول فلسفه و روش رئالیسم*. تهران: صدرا، چاپ دوم.
- طباطبائی، محمدحسین. (۱۳۶۸). *الحکمه المتعالیه فی الاسفار الاربعه (با حاشیه علامه-طباطبائی)*. قم: مکتبه المصطفوی، چاپ اول.
- طباطبائی، محمدحسین. (۱۳۸۶). *نهایه الحکمه*. شرح صمدی آملی. قم: قائم آل محمد، چاپ اول.
- طباطبائی، محمدحسین. (۱۳۸۷). *ترجمه و شرح نهایه الحکمه*. ترجمه علی شیروانی. قم: مؤسسه بوستان کتاب، چاپ هشتم.
- طباطبائی، محمدحسین. (۱۳۸۸). *ترجمه و شرح بدایه الحکمه*. ترجمه علی شیروانی. قم: مؤسسه بوستان کتاب، چاپ نهم.
- طباطبائی، محمدحسین. (۱۴۱۴). *بدایه الحکمه*. قم: جماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه.
- اتکینسون، ریتال و همکاران. (۱۳۸۱). *زمینه روان شناسی هیلگارد*. ترجمه محمدتقی براهینی و همکاران، چاپ شانزدهم، تهران: رشد.
- انتصار فومنی، غلامحسین و همکاران. (۱۳۸۴). *روان شناسی عمومی*. کرج: سرافراز، چاپ اول.
- آفودی، رابرت. (۱۳۹۸). *معرفت شناسی، ترجمه علی اکبر احمدی*. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ سوم.
- برزکار، ابراهیم. (۱۳۹۵). *تفکر و مهارت های آن با رویکرد شناختی*. آمل: آرتینه.
- پویمن، لوئیس پی. (۱۳۸۷). *معرفت شناسی*. ترجمه رضا محمدزاده. تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، چاپ دوم.
- حسین زاده، محمد. (۱۳۸۵). *حواس باطنی از منظر معرفت شناسی*. معرفت فلسفی. ۳(۴): ۶۵-۱۰۸.
- حسینی، مجید؛ عباسیان، علی؛ علم الهدی، علی؛ محمدی، ناصر. (۱۳۹۷). *نظریه معرفت گزاره ای صدرالمآلهین*. تأملات فلسفی، ۲۰(۸)، ۶۹-۱۰۸.

- Epistemological Problems of Memory*. Vol. 103. Issue 2. pp: 253-263.
<https://doi.org/10.1111/phpr.12715>.
- Frise, M. (2017). Preservationism in the epistemology of Memory. *The Philosophical Quarterly*. Vol. 67. Issue 268. pp:486-507.
 - Frise, M. (2015). The Epistemology of Memory: Evidentialism Meets Cognitive Psychology. Rochester. New York: University of Rochester.
 - Hoerl, Ch. (2013). Memory and Knowledge. In Harold Pashler (ed.), *Encyclopedia of the Mind*. SAGE Publications.
 - Tucker, A. (2017). Memory: Irreducible, Basic, and primary source knowledge. Springer.
 - McGrath, M. (2016). THE JUSTIFICATION OF MEMORY BELIEFS EVIDENTIALISM, RELIABILISM, CONSERVATISM. In Brian P. McLaughlin & Hilary Kornblith (eds.). *Goldman and His Critics*. Blackwell. pp. 69-87.
 - Murphy, N. (2019). Illuminating Modern Western Skepticism. *Journal of Philosophical-Theological*
 - عبودیت، عبدالرسول. (۱۳۹۴). درآمدی به نظام حکمت صدرایی. تهران: انتشارات سمت.
 - غلامی، طیبه، و خزاعی، زهرا. (۱۳۹۸) نقش معرفتی حافظه. ذهن، ۲۰(۷۸): ۱۵۶-۱۲۵.
 - فتحی زاده، مرتضی. (۱۳۹۳). جستارهایی در معرفت‌شناسی معاصر. قم: کتاب طه.
 - کاکایی، قاسم، و رهبر، حسن. (۱۳۹۱). درون‌نگری، گواهی، حافظه در نظام فلسفی ملاصدرا و دکارت. *مجله فلسفه و کلام اسلامی*، ۴۶(۲): ۱۲۰-۱۰۱.
 - موزر، پل و مولدر، تروت. (۱۳۸۷). درآمدی موضوعی بر معرفت‌شناسی معاصر. ترجمه رحمت‌الله رضایی، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
 - نجاتی. محمد؛ اکبری، مهدی. (۱۳۹۱). تبیین وجودی و معرفتی قوه حافظه در فلسفه اسلامی. *معرفت فلسفی*، ۱۱(۱): ۸۰-۶۷.
 - Bernecker, S. (2008). *The Metaphysics of Memory*. University of California: Irvine.
 - Bernecker, S. (2011). *Memory Knowledge. The Routledge Companion to epistemology*, Edited by Sven Bernecker and Duncan Pritchard. New York: Routledge . pp:326-335.
 - Frise, M. Kevin M. (2020). *Forgetting memory skepticism*,

Research. Vol. 21. Issue 81. P: 8.

- Salvaggio, M. (2018). The justification of reconstructive and reproductive memory beliefs. [Philosophical Studies](#). Vol. 175. pp:1-15.